

Joanna Sosnowska

Instytucje wychowania przedszkolnego w wielokulturowej Łodzi w latach 1924–1939 : organizacja, zadania, formy działania

Wychowanie w Rodzinie 9, 281-306

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.



„Wychowanie w Rodzinie” t. IX (1/2014)

Joanna SOSNOWSKA
Uniwersytet Łódzki, Polska

Instytucje wychowania przedszkolnego w wielokulturowej Łodzi w latach 1924–1939. Organizacja, zadania, formy działania

Pre-school educational institutions in multi-cultural Łódź
1924–1939. Organization, tasks, forms of operation

Streszczenie

Miastem o zróżnicowanej strukturze narodowościowej, a w związku z tym także językowej, wyznaniowej oraz kulturowej, Łódź stała się od pierwszej połowy XIX wieku, i zadecydowały o tym względy natury ekonomicznej. W Drugiej Rzeczypospolitej ludność polska stanowiła ponad połowę populacji miasta (62%), druga pod względem liczebności była społeczność żydowska – 31%, a następnie niemiecka – 7%. Problematyka szeroko rozumianej opieki nad dziećmi, mocno akcentowana w latach zaborów przez społeczników, organizacje filantropijne i wyznaniowe, także na terenie Łodzi, doczekała się w okresie międzywojennym uregulowań prawnych na szczeblu władzy centralnej oraz troski w postaci konkretnych rozwiązań organizacyjnych ze strony samorządów. Przejęcie, przez łódzkie władze samorządowe sfery opieki i pomocy dzieciom nie spowodowało, że z mapy miasta zniknęły instytucje dobroczynne różnych narodowości i wyznań – wręcz przeciwnie, dopełniały one i podejmowały różne formy wsparcia, adresowane zwłaszcza do dzieci ubogich. Jedną z nich było wychowanie przedszkolne, czyli objęcie regularną opieką dzieci w wieku od 3 do 6 lat, niezależnie od ich narodowości i wyznania. Celem artykułu jest ukazanie instytucji wychowania przedszkolnego (ochronek oraz przedszkoli) – ich liczby, sposobu inicjowania, organizacji, pełnionych zadań i form oddziaływań (także w stosunku do rodzin wychowanków) – na tle, zróżnicowanej wówczas, struktury narodowościowej Łodzi. Początkową cesurę czasową (1924) wyznacza rok powołania do życia pierwszej ochronki zainicjo-

wanej przez miasto (dla dzieci narodowości polskiej), która oprócz zadań *stricte* opiekuńczych miała pełnić rolę wychowawczo-dydaktyczną.

Słowa kluczowe: wychowanie przedszkolne w Łodzi w II RP, opieka nad dzieckiem, ochronki parafialne i wyznaniowe, przedszkola katolickie w Łodzi, przedszkola żydowskie w Łodzi, przedszkola ewangelickie w Łodzi

Abstract

Since the first half of the 19th century, Łódź became a city with diverse ethnic, and as a result, also linguistic, religious, and cultural structures. That was a consequence of economic factors. During the period of the Second Polish Republic, Poles constituted over a half of the city's population (62%). The second largest group included Jews (31%) and the third one – Germans (7%). The widely understood issues of childcare, emphasized firmly during the period of partitions, by community workers as well as charity and religious organizations, were addressed in the interwar period with legal regulations on the central administration level and specific organizational solutions adopted by local governments. The taking over of the issue of childcare and child aid by Łódź local authorities did not result in the disappearance of the charitable institutions of various nationalities and religions from the city map. On the contrary, they complemented each other and provided many forms of support, addressed to poor children in particular. One area was that of pre-school education, i.e. the provision of regular care to children aged 3–6, regardless of their nationality or religion. The purpose of this work is to present pre-school educational institutions (kindergartens and shelters), their numbers, manner of establishment, organization, tasks, and forms of activity (also in relation to the families of their pupils), against the background of the ethnic structure of Łódź, which was very diverse at that time. The first date (1924) is the date of establishment of the first shelter initiated by the city (for Polish children) which, apart from tasks related solely to providing care, was also supposed to perform an educational function.

Keywords: pre-school education in Łódź in the interwar period, childcare, parochial and religious shelters, Catholic kindergartens in Łódź, Jewish kindergartens in Łódź, Evangelical kindergartens in Łódź

Zagadnienia wstępne

Miastem o zróżnicowanej strukturze narodowościowej, a w związku z tym także językowej, wyznaniowej oraz kulturowej, Łódź stała się od pierwszej połowy XIX wieku, i zadecydowały o tym względy natury ekonomicznej. Rozwój przemysłu i handlu był bezpośrednim czynnikiem zmian demograficznych oraz społecznych. W latach 1865–1914 liczba mieszkańców zwiększyła się ponad

18 razy, z 32 500 do 630 000 osób¹. Tuż przed I wojną światową Łódź zamieszkiwali Polacy, Niemcy, Żydzi, Rosjanie i inne nacje, a skład wyznaniowy mieszkańców był następujący: ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła 50,6%, mojżeszowego – 32,1%, ewangelicy – 15,1%, prawosławni – 1,1%, inne narodowości – 1,0%².

Wraz z uzyskaniem niepodległości w 1918 roku zaistniały dla miasta zdecydowanie korzystniejsze warunki rozwoju, bowiem Łódź stała się siedzibą utworzonego w sierpniu 1919 roku województwa łódzkiego³. Drugie, co do wielkości miasto polskie, otrzymało właściwą rangę administracyjną, przestało pełnić jedynie funkcję stolicy powiatu. W dalszym ciągu miało charakter wielonarodowy oraz status miasta robotniczego. W świetle pierwszego powszechnego spisu ludności, przeprowadzonego w Drugiej Rzeczypospolitej w 1921 roku, w mieście zamieszkiwało 451 974 osób⁴. Nadal dominowała tu ludność polska (61,9%)⁵, druga pod względem liczebności była społeczność żydowska (30,7%), a następnie niemiecka (7,0)⁶. Nieznaczny odsetek 0,3% stanowiły także inne nacje: Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini czy Rusini. Poszczególne społeczności zamieszkiwały osobne części i dzielnice miasta, tworząc tym samym dość hermetyczne kręgi, w niewielkim stopniu otwarte na innych. Płaszczyzną, na której dochodziło do zespolenia i nawiązania relacji między poszczególnymi narodowościami była płaszczyzna ekonomiczna⁷.

¹ W. Puś, *Warunki i czynniki rozwoju Łodzi (1820–1939)*, [w:] W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991, s. 16.

² A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi. Informator z kalendarzem na rok 1919*, Magistrat m. Łodzi, Łódź [b.r.w.], s. 25.

³ M. Bandurka, *Narodziny województwa łódzkiego*, [w:] K. Badziak, J. Szymczak (red.), *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi, Łódź 1993, s. 93.

⁴ E. Rossset, *Rozwój ludnościowy i terytorialny m. Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” (dalej: DZML) 1927, nr 2, s. 2–3; L. Mroczka, *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Wyd. Ibidem, Łódź 1997, s. 190; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Wyd. Ibidem, Łódź 2008, s. 45. W ciągu dekady liczba ludności wzrosła do 605 467 osób, w 1939 r. Łódź liczyła 672 138 mieszkańców.

⁵ A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 110. Również w skali całego kraju najczęściej było Polaków (69,2%), na drugim miejscu sytuowali się Ukraińcy i Rusini (15,1%), trzecie miejsce zajmowali Żydzi (7,9%), czwarte Niemcy (2,9%).

⁶ Dla kolejnych dekad czasowych trudno precyzyjnie określić skład narodowościowy miasta, bowiem podczas drugiego powszechnego spisu ludności (1931 r.) nie uwzględniono kwestii przynależności narodowościowej ludności naszego kraju. Według A. Rzepkowskiego, deklaracji językowej składanej przez mieszkańców ówczesnej Polski nie można utożsamiać z deklaracją narodowościową. Tak, więc biorąc za kryterium przynależności narodowej język ojczysty, struktura narodowościowa Łodzi w 1931 r. była zbliżona do tej sprzed dekady i kształtowała się następująco: Polacy (59%), Żydzi (31,7%), Niemcy (8,9%). Por.: A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 112; S. Pytlas, *Struktura społeczności łódzkiej w XIX–XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] S. Gala (red.), *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1998, s. 66.

⁷ Analizując okres sprzed 1918 r., pomimo zatargów natury wyznaniowej, w codziennych relacjach pomiędzy różnymi grupami narodowościowymi (należy włączyć tu również Rosjan, któ-

W zakresie struktury wyznaniowej międzywojennej Łodzi, drugi powszechny spis ludności (w grudniu 1931 r.) wykazał, że przeważającą grupą wyznaniową byli katolicy (56,2%), kolejną liczną grupę stanowili wyznawcy religii mojżeszowej (33,4%), na trzecim miejscu – protestanci (9,2%), przedstawiciele wyznań: prawosławnego i innych osiągnęli wówczas niewielki procent (0,6% i 0,3%)⁸. Korelacja pomiędzy wyznaniem i narodowością szczególnie wyraziście występowała w odniesieniu do ludności żydowskiej, wśród której nie było właściwie wyznawców innych religii niż judaizm (wśród osób wyznania mojżeszowego występowały jednak osoby uważające się za Polaków). Wyznawcami katolicyzmu byli w zdecydowanej większości Polacy, podobna sytuacja występowała także w odniesieniu do ewangelików, wśród których dominowali Niemcy. Liczebność osób narodowości polskiej wyznania ewangelickiego występująca w mieście na początku lat dwudziestych XX wieku (około 6 000) była zbliżona do liczby niemieckich wyznawców katolicyzmu (około 5 000)⁹.

Rozmieszczenie przedstawicieli występujących w Łodzi grup wyznaniowych w poszczególnych dzielnicach było, podobnie jak w przypadku narodowości, nierównomierne. Katolicy zamieszkiwali głównie peryferyjne dzielnice miasta: południowe, wschodnie i zachodnie oraz niektóre rejony północnej części Łodzi. Ludność wyznania mojżeszowego skoncentrowana była w dzielnicach centralnych. Protestanci zamieszkiwali przede wszystkim zachodnie i niektóre centralne części Łodzi¹⁰.

rzy w 1913 r. stanowili 1% ogólnej liczby ludności: 506 tys. mieszkańców), dominowała tolerancja i współpraca. Jednym z jej dowodów może być to, że po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. nie zburzono w mieście żadnej cerkwi, do czego doszło w innych polskich miastach (np. w Warszawie). Zob.: J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mordwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 11–12. Dla ludności prawosławia wybudowano w Łodzi pod koniec XIX w. trzy cerkwie: św. Aleksandra Newskiego (1884 r.), św. Olgi (1898) i św. Aleksego (1896 r.). Dwie pierwsze funkcjonują do dziś, trzecia została przemianowana w 1918 r. na kościół rzymskokatolicki. Zob.: M. Budziarek, *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Wyd. Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź 1998, s. 77–80.

⁸ A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 117; J.K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów...*, dz. cyt., s. 51–52. W świetle danych ze spisu 1931 r. dominującym językiem wśród katolików był polski (98,3%), w grupie ewangelików – niemiecki (83,2%), a w grupie żydowskiej – jidysz (87,5%). Porównując strukturę wyznaniową w grupach językowych można zauważyć, że wśród osób uznających język polski za ojczysty bardzo silnie dominowali katolicy (93,5%), natomiast w przypadku języka rosyjskiego prawosławni (79,5%), języka niemieckiego – ewangelicy (87,2%), a jidysz i hebrajskiego – żydzi (99,90 i 99,99%). J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mordwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań...*, dz. cyt., s. 21.

⁹ J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mordwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań...*, dz. cyt., s. 12; A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 118; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa 1993, s. 157–158.

¹⁰ A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 120. Dzielnice zamieszkałe przez ludność katolicką miały, więc polski charakter, choć i wśród Polaków zdarzali się przedstawiciele innych wyznań (głównie protestanci). Podobna sytuacja występowała u Niemców (społeczność Niemców–ka-

Biorąc pod uwagę strukturę społeczno-zawodową, przeważającą grupę społeczną (według danych ze spisu z 1931 r.) stanowili robotnicy (pracujący w przemyśle, transporcie, handlu, jako służba domowa i chałupnicy) – 69,7% ogółu ludności, kolejną drobnomieszczaństwo (kucyki i rzemieślnicy) – 18,6%, dalej inteligencja (pracownicy umysłowi) – 9,6% oraz burżuazja, stanowiąca 2,1% ludności Łodzi¹¹.

Ze strukturą zawodową danej społeczności wiąże się niewątpliwie jej poziom wykształcenia, postrzegany jako wskaźnik rozwoju społeczno-ekonomicznego oraz kulturalnego danego obszaru¹². Poziom wykształcenia ludności zależy w dużym stopniu od poziomu edukacji na danym terenie. Właśnie kwestie związane z oświatą i wychowaniem¹³ wysunęły się na czoło wielu zadań, jakie po odzyskaniu niepodległości podjęli przedstawiciele nowo wybranych, w wyborach powszechnych, władz miasta Łodzi¹⁴. Zaniedbania z okresu zaboru rosyjskiego próbowano niwelować m.in. poprzez wprowadzenie, w 1919 roku, obowiązkowej nauki w zakresie szkoły powszechnej dla dzieci w wieku 7–14 lat¹⁵. Udało się to łódzkim władzom I kadencji, które, jako pierwsze w kraju,

tolików). W obrębie społeczności żydowskiej występował także pewien odłam, który nie wyznawał judaizmu. Niemniej rejony, gdzie dominowali wyznawcy tej religii, miały zdecydowanie żydowski charakter.

¹¹ S. Pytlas, *Struktura społeczności łódzkiej...*, dz. cyt., s. 67. Największa grupa mieszkańców miasta w 1931 r. pracowała w przemyśle (62,1%), w handlu i ubezpieczeniach (17%), w komunikacji i transporcie (4,8%), służbie publicznej (3,6%) oraz jako służba domowa (3,3%). Zob.: A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 96; W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 35–37.

¹² W. Syrek, *Elementy demografii*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1980, s. 87.

¹³ W świetle danych ze spisu w 1921 r. społeczeństwo łódzkie było słabo wykształcone: wyższe wykształcenie posiadało zaledwie 0,8% ogółu ludności powyżej 10 roku życia, zawodowe średnie i niższe – 0,7%, z wykształceniem początkowym było 46,6%, domowym 14,7%. Znaczną grupę stanowili analfabeci – 20%. A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 103–104. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości – o czym trzeba nadmienić – szczególnie nagłący stał się w Łodzi nie tyle problem wykształcenia własnej elity intelektualno-artystycznej, co kwestia upowszechnienia oświaty i kultury oraz dotarcia z nią do najliczniejszej wówczas grupy społecznej – robotników.

¹⁴ Pierwsze wybory samorządowe, które odbyły się 23 lutego 1919 r. i przyniosły zwycięstwo partiom robotniczym (najwięcej głosów otrzymała PPS – 46,6% i NZR – 31,3%). W pierwszej demokratycznie wybranej Radzie Miejskiej na 75 radnych, 49 mandatów otrzymali Polacy, 19 mniejszość żydowska, a 7 – niemiecka. Największą liczbę mandatów zdobyła PPS (25), prezydentem miasta został socjalista, Aleksy Rzewski. Więcej zob.: M. Nartowicz-Kot, *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919–1939*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Historica, Łódź 1985, s. 21–22; B. Wachowska, *Życie polityczne Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Biblioteczka Wiedzy o Łodzi, Łódź 1973, s. 11.

¹⁵ Uchwalony w tej sprawie przez łódzkie władze statut wyprzedzał późniejsze ustawodawstwo krajowe. Zamiast obowiązku siedmioletniej nauki, nakazywał ukończenie siedmioletniej szkoły przez wszystkich uczniów, a tych, którzy nie ukończyli jej przed 15. rokiem życia zobowiązywał do kontynuowania kształcenia podstawowego na kursach wieczorowych. Zob.: *Z Komisji Powszechnego Nauczania*, DZMŁ 1919, nr 2, s. 8–9; P. Smolik, *Dziesięć lat działalności*

podjęły tę inicjatywę, uwieńczoną zresztą już po trzech latach sukcesem¹⁶. Warto nadmienić, że w 1918 roku na terenie Łodzi znajdowało się 339 szkół różnego typu: 142 miejskie i 32 prywatne szkoły elementarne, 81 chederów jawnych, 37 ochronek i 47 średnich zakładów naukowych¹⁷. Wśród szkół elementarnych publicznych funkcjonowało 66 szkół polskich, 38 żydowskich, 37 niemieckich i 1 szkoła rosyjska. Wszystkie główne narodowości żyjące w mieście posiadały, więc własne szkolnictwo.

Po upływie pierwszej dekady od wprowadzenia obowiązku szkolnego 77,9% ogółu łódzkiego społeczeństwa (w wieku 5 lat i powyżej) posiadało umiejętność czytania i pisania, 2,6% umiało tylko czytać, 19,3% nie umiało czytać i pisać; osoby o niewiadomej umiejętności czytania i pisania stanowiły 0,1%¹⁸. Największy odsetek umiejących czytać i pisać występował wśród społeczności wyznania mojżeszowego – 82,3%, tylko nieznacznie ustępowali im przedstawiciele wyznania ewangelickiego – 81,3%, wśród katolików czytać i pisać umiało 74,6%¹⁹. Analfabeci natomiast dominowali wśród katolików (21,5%), mniej ich było u ewangelików (16,6%) i izraelitów (16,5%).

Wśród problemów wysuwających się na czoło polityki społecznej w mieście, w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, była kwestia instytucjonalnej opieki nad dzieckiem. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie działalności placówek wychowania przedszkolnego (ochronek/przedszkoli) – ich liczby, rodzaju, ilości powstania, zakresu pełnionych zadań oraz form oddziaływania (także w stosunku do rodzin wychowanków) – na tle, zróżnicowanej wówczas, struktury narodowościowo-wyznaniowej międzywojennej Łodzi. Początkową cezurę czasową (1924 r.) wyznacza rok powołania do życia pierwszej ochronki zainicjowanej przez łódzkie władze miejskie, (dla dzieci narodowości polskiej), która, oprócz zadań *stricte* opiekuńczych, miała pełnić rolę wychowawczo-dydaktyczną. Podstawę artykułu stanowi źródłowy materiał archiwalny i prasowy oraz opracowania.

oświatowej i kulturalnej Samorządu Łódzkiego, „Drukarnia Polska” L. Mazurkiewicz i S-ka, Łódź 1929, s. 4; *Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929*, Magistrat Łódzki, Łódź 1930, s. 123–124; W. Lipiec, *Kultura i oświata w Łodzi w okresie międzywojennym*, Wyd. Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa” Łódź 1973, s. 5, 14.

¹⁶ *Szkoły powszechne*, DZMŁ 1923, nr 15, s. 45.

¹⁷ A. Goerne, *Z zakresu statystyki...*, dz. cyt., s. 37–39.

¹⁸ A. Rzepkowski, *Ludność...*, dz. cyt., s. 103–104. Warto nadmienić, że umiejętność czytania i pisania była większa w przypadku ludności zamieszkałej w centralnych dzielnicach miasta, gdzie występowało skupisko lepiej wykształconych grup społecznych, natomiast w dzielnicach peryferyjnych, zamieszkałych głównie przez słabo wykształconą klasę robotniczą, wykształcenie ludności w zakresie umiejętności czytania i pisania było słabsze.

¹⁹ Tamże, s. 105.

Problematyka wychowania przedszkolnego

Zagadnienie szeroko rozumianej opieki nad dziećmi, mocno akcentowane w latach zaborów przez społeczników, organizacje filantropijne i wyznaniowe, także na terenie Łodzi, doczekało się w okresie Drugiej Rzeczypospolitej uregulowań prawnych na szczeblu władzy centralnej oraz troski w postaci konkretnych rozwiązań organizacyjnych ze strony pierwszego i kolejnych samorządów. Warto przy tym nadmienić, że specyficzne warunki polityczne, gospodarcze, społeczne i oświatowe, jakie zaistniały w Polsce po odzyskaniu niepodległości nie ułatwiały tych przedsięwzięć. Priorytetową sprawą młodego państwa polskiego stało się wówczas utworzenie z ziem byłego zaboru rosyjskiego, pruskiego i austriackiego, jednolitego organizmu państwowego. Istotne zadania ukierunkowane na sferę polityki nie przesłoniły jednak zagadnień społecznych oraz inicjatyw, podejmowanych początkowo, a w zasadzie kontynuowanych, na tym polu przez instytucje i organizacje pomocowe²⁰. Z czasem, władze szczebla państwowego i samorządowego, w oparciu o system prawno-administracyjny, przejmowały zadania edukacyjne i opiekuńczo-wychowawcze w stosunku do dzieci²¹. Rozwój w tych obszarach nie przebiegał równomiernie na terenie całego kraju (następował także szybciej w dużych miastach), a specyfika poszczególnych regionów w zasadniczy sposób determinowała charakter i formy działalności podejmowanej na rzecz dziecka w tamtym okresie²².

²⁰ Dużą rolę w tym zakresie odgrywały organizacje filantropijne zakładane przed I wojną światową przez środowiska społeczne różnych narodowości i wyznań. Zob.: Cz. Kępski, *Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności (1815–1952)*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990; Tenże, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1993; H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2002; Tejże, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1830*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2010; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Wyd. Nauk. PWN, Łódź 2010; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.

²¹ Wśród ważniejszych przepisów prawnych dotyczących opieki, oświaty i wychowania w II RP znalazły się: *Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” (dalej: Dz. Urz. MWRiOP) 1919, nr 2, poz. 2; *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: Dz. U. RP) 1921, nr 44, poz. 267; *Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych*, Dz. U. RP 1922, nr 18, poz. 143; *Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych*, Dz. U. RP 1922, nr 18, poz. 144; *Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej*, Dz. U. RP 1923, nr 92, poz. 726; *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa*, Dz. U. RP 1932, nr 38, poz. 389.

²² Zob.: S. Walasek (red.), *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2008.

U progu niepodległości pojawiły się też cenne postulaty w sferze organizacji wychowania przedszkolnego, chociaż uwagę na potrzebę zorganizowania racjonalnej opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym zwracano już pod koniec I wojny światowej²³. Sugestie dotyczące edukacji przedszkolnej wprowadzono pod obrady odbywającego się w Warszawie (IV 1919) Sejmu Nauczycielskiego, którego zamierzeniem była próba wypracowania projektu systemu edukacji narodowej w nowej rzeczywistości oświatowej²⁴. Wyniki debaty, jaka miała miejsce podczas Zjazdu Oświatowego nie wpłynęły na rozwiązanie istotnych problemów w dziedzinie wychowania przedszkolnego, ale przyczyniły się do realizacji jednego z ważnych postulatów płynących z łona tego środowiska. Inicjatorom zmian zależało na powiązaniu ochronki/przedszkola ze szkołą, tak by placówki wychowania przedszkolnego miały status instytucji przygotowujących dzieci do edukacji szkolnej. Ponadto, w związku z wprowadzeniem obowiązku szkolnego, zasadę upowszechnienia edukacji zamierzano wprowadzić także w ochronach, tak by dzieci co najmniej dwu ostatnich roczników przed ukończeniem 7 lat, miały obowiązek doń uczęszczania²⁵. Postępowe postulaty Zjazdu okazały się wyłącznie deklaracjami, a projekt wychowania przedszkolnego, w takim ujęciu, przez następne dwie dekady nie doczekał się realizacji.

Wprowadzając, po ponad dekadzie, w przestrzeń oświatową ustawę o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 r. starano się również uregulować prawne aspekty edukacji przedszkolnej. Instytucje te przyjęły wówczas oficjalną nazwę „przedszkole”, a w stosunku do wychowawczyń (ochroniarek) określono wymagania kwalifikacyjne. Ustawodawca nie określił natomiast zasad powoływania i utrzymywania placówek przedszkolnych, cedując tym samym na barki samorządów ich organizację i finansowanie. Braki w tym aspekcie doprowadziły

²³ Podczas pierwszego i drugiego zjazdu nauczycielskiego w latach 1917 i 1918 w Krakowie określono podstawowe zadania ochron, traktując je nie tylko, jako placówki opiekuńcze, ale także wychowawcze, przygotowujące dzieci do podjęcia nauki w szkole. Podkreślano znaczenie ochron w koncepcji trzystopniowego systemu szkolnictwa i siedmioklasowej szkoły powszechnej. Por.: M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918–1939*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 26; J. Miąso (red.), *Historia wychowania: wiek XX*, t. 1, PWN, Warszawa 1980, s. 99.

²⁴ W. Jamrożek, *Kongresy pedagogiczne w rozwoju myśli i praktyki edukacyjnej w II Rzeczypospolitej*, [w:] K. Jakubiak, T. Maliszewski (red.), *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2011, s. 15–16; Tenże, *Praktyka i myśl edukacyjna Drugiej Rzeczypospolitej – w 90 rocznicę odzyskania niepodległości*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2008, nr 24, s. 121–122. Duże zasługi w kwestii zainteresowania zebranych na Zjeździe problemami wychowania przedszkolnego położyła Maria Werycho-Radziwiłłowiczowa – kierowniczka Referatu Wychowania Przedszkolnego przy MWRiOP. Zob.: W. Leżańska, *Wychowanie przedszkolne w reformach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] I. Michalska, G. Michalski, (red.), *Reformy edukacyjne w Polsce. Tradycje i współczesność*, WSE-H, Skierniewice 2001, s. 84–85.

²⁵ *O szkołę polską. Pierwszy ogólnopolski wielki Zjazd nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie*, Książnica Polska. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1920, s. 237.

do sytuacji, że wśród podmiotów prowadzących przedszkola były (obok struktur lokalnych, nie zawsze – głównie z powodów finansowych – zainteresowanych powołaniem do życia placówki dla dzieci) nadal organizacje społeczno-dobroczynne, parafie i gminy wyznaniowe, zgromadzenia zakonne, zarządy fabryk, organizacje polityczne czy osoby prywatne.

Z tych także względów, przejęcie przez pierwsze łódzkie władze samorządowe kwestii opieki, wsparcia i pomocy dzieciom nie spowodowało, że z mapy miasta zniknęły instytucje dobroczynne różnych wyznań i narodowości. Wprost przeciwnie, dopełniały one, zwłaszcza w początkowych latach niepodległości, inicjatywy i przedsięwzięcia pomocowe, adresowane przede wszystkim do dzieci ubogich. Jedną z form opieki nad dziećmi w wieku od 3 do 6 lat było wychowanie przedszkolne.

Łódzkie placówki wychowania przedszkolnego

Zanim, w 1924 roku, władze samorządowe uruchomiły w Łodzi pierwszą własną, miejską placówkę przedszkolną, sprawowały merytoryczną (kontrola działalności) i finansową (subwencje na wynagrodzenia ochroniarek) opiekę nad instytucjami tego typu, prowadzonymi przez sektor prywatny i społeczny. Przedstawiciele tychże środowisk rekrutowali się spośród grup wielonarodowych, wielowyznaniowych i wielokulturowych, a funkcjonowanie ochron/ochronek²⁶ zależne było od możliwości finansowych danego organu prowadzącego. Należy nadmienić, że tego typu instytucje pełniły przede wszystkim funkcje opiekuńcze – zapewniały dzieciom ciepły posiłek i umożliwiały kilkugodzinny pobyt podczas pracy zarobkowej rodziców, oprócz tego zaopatrywały wychowanków w odzież i obuwie.

U progu 1919 roku działało w Łodzi około 30 ochron/ochronek należących do sektora społeczno-prywatnego, w których przebywały dzieci w wieku od 3 do 6–7 lat.

Do realizacji zadań w dziedzinie wychowania przedszkolnego, w marcu 1821 roku, Zarząd Miasta Łodzi powołał – w ramach Wydziału Oświaty i Kultury (WOiK) – Oddział Szkolnictwa (pod przewodnictwem Stefana Kopcińskiego)²⁷. Do tego czasu nadzór nad ochronkami leżał w gestii Wydziału Dobro-

²⁶ Określenie typu „ochrona” i „ochronka” używa się, w badanym materiale archiwalnym, zamiennie, chociaż zdarzało się, że w ochronach prywatnych i społecznych przebywały dzieci starsze niż siedmioletnie (uczono je pisania, czytania i liczenia), a w ochronkach – dzieci młodsze niż trzyletnie.

²⁷ WOiK scalał 3 referaty: Oddział Szkolnictwa, Oddział Obowiązku Szkolnego oraz Oddział Kultury i Oświaty Pozaszkolnej. Sprawy łódzkich przedszkoli leżały w gestii Oddziału Szkolnictwa (od 1938 r. – Oddziału Oświaty i Wychowania). Więcej zob.: J. Sosnowska, *Wydział Oświaty i Kultury Zarządu miasta Łodzi w upowszechnianiu edukacji dziecka w dwudziestolecium międzywojennym*, „Kultura i Wychowanie” 2013, nr 5, s. 66–79.

czynności Publicznej, potem był to Wydział Opieki Społecznej (WOS)²⁸. Obydwie agendy ściśle ze sobą współpracowały.

Tabela 1. Ochrony/ochronki sektora społeczno-prywatnego w Łodzi w latach 1919–1922

Table 1. Orphanages of the private and social sector in Łódź in the years 1919–1922

Sektor społeczny i prywatny	Nazwa organizacji/institucji prowadzącej ochrony/ochronki
I. Organizacje dobroczynne	1. Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności (3 ochrony)
II. Kościoły i związki wyznaniowe: a) Kościół rzymskokatolicki	1. Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki (5 ochronek) 2. Parafia św. Kazimierza (2 ochrony) 3. Parafia Przemienienia Pańskiego (3 ochrony) 4. Parafia Najśladszego Serca Jezusowego 5. Parafia św. Anny 6. Parafia św. Józefa
b) Gmina ewangelicka	1. Parafia św. Trójcy (3 ochronki) 2. Parafia św. Jana (3 ochronki)
c) Gmina żydowska	1. Towarzystwo Niesienia Pomocy Biednym Dzieciom Wyznania Mojżeszowego „Niedola Dziecięca” 2. I Schronisko dla dzieci wyznania mojżeszowego 3. Ochrona dla dzieci im. małżonków Hertz 4. Łódzki żydowski dom sierot Starego Miasta 5. Żydowska ochronka ludowa
III. Osoby prywatne	1. I Ognisko dziecięce 2. II Ognisko dziecięce 3. Ochrona bałucka 4. Kółko bałuckie opieki nad dziećmi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta Miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Oświaty i Kultury (WOiK), sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO 1917, k. 23–435.

Source: Developed by the author, based on: Archiwum Państwowe w Łodzi (hereinafter collectively referred to as: APŁ), Akta Miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Oświaty i Kultury (WOiK), sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO 1917, k. 23–435.

W początkach 1922 roku polityka władz Wydziału Szkolnego w odniesieniu do wychowania przedszkolnego uległa zmianie. Powodem stały się negatywne opinie o działalności łódzkich ochronek społecznych różnych wyznań. Podjęto kroki zmierzające do naprawy sytuacji²⁹. Rada Miejska uchwaliła wówczas, że samorząd przejmie „pod względem wychowawczym” – i nadal będzie wspierał

²⁸ W zakres prac WOS wpisana była opieka nad dzieckiem, pomoc ludziom starszym i kalekim, walka z bezdomnością i żebractwem oraz pomoc prawna. Wydział posiadał 4 Oddziały: Ogólny, Opieki Otwartej, Opieki Zamkniętej i Pomocy Prawnej. Zob.: *Samorząd miasta Łodzi w latach 1933–1937. Sprawozdanie z działalności Zarządu Miejskiego w Łodzi, Łódź 1938*, s. 142–148.

²⁹ B. Szczepańska, *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919–1939*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002, s. 117.

finansowo – te instytucje, które zapewnią dzieciom właściwe warunki higieniczno-sanitarne, a ochroniarcom odpowiednie kwalifikacje³⁰. W trudnej powojennej rzeczywistości, mając na uwadze regularną comiesięczną dotację pieniężną, wiele organów prowadzących zgodziło się na zaproponowane warunki. Niektóre zarządy jednak, z obawy przed zbyt dużą ingerencją władz miasta w prywatne sprawy organizacji, nie zdecydowały się na podpisanie porozumienia. W 1923 roku objęto opieką 17 ochronek (14 chrześcijańskich i 3 żydowskie), w których przebywało 1 077 wychowanków: 854 dzieci wyznań chrześcijańskich oraz 223 żydowskich³¹. Finansowano wynagrodzenia 25 ochroniarek.

Sprawowanie nadzoru pedagogicznego nad dotowanymi instytucjami wychowania przedszkolnego w mieście uprawniało przedstawiciele WOiK do ich systematycznej kontroli. Jedną z pierwszych odbyła się w październiku 1923 roku i wykazała niedostateczne wyposażenie ochronek społecznych w zabawki i pomoce dydaktyczne, brak posiłków dla dzieci oraz zaniedbania w zakresie kontroli lekarskiej. W celu poprawy stanu wychowania przedszkolnego w mieście uznano za konieczne: „[...] zorganizowanie fachowej wizytacji i peryodycznej kontroli ochron; ustalenie minimalnych potrzeb; zaopatrzenie w pomoce naukowe; zaopatrzenie w żywność; zapewnienie opieki lekarskiej; otwieranie miejskich ochronek-przedszkoli w miarę otrzymywania do dyspozycji odpowiednich lokali [...]”³². Do tychże zadań skierowano Marię Łabęcką – dyrektorkę Państwowego Seminarium Ochroniarskiego w Łodzi (potem w Opatówku k. Kalisza), która kontynuowała wizytację ochronek. W świetle kontroli okazało się, że stan tylko nielicznych z placówek nie budził zastrzeżeń, w większości jednak nadal brakowało pomocy dydaktycznych, warunki higieniczne były w stanie opłakanym, a lokale nadawały się do remontu. Największe zastrzeżenia miała wizytująca do kwalifikacji wychowawczyń. Oprócz systematycznych

³⁰ APL, Akta Miasta Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury, sygn. 16808: Ochrony subsydiowane przez miasto 1930–1932, k. 34. W tej jednostce archiwalnej odnaleziono dokument określający warunki, na podstawie których mogło nastąpić przejście przez WOiK (w 1922 r.) ochronek społecznych różnych wyznań. Brzmiał on następująco: „1) Zarząd ochrony wyraża zgodę na powierzenie kierunku wychowawczego Wydziałowi Oświaty i Kultury; Wydział sprawuje nadzór nad ochroną przez swoich wizytatorów. 2) Personel wychowawczy przyjmuje i zwalnia Wydział Oświaty i Kultury w porozumieniu z Zarządem ochrony, względnie na warunkach tegoż Zarządu. 3) Wydział Oświaty i Kultury zaopatruje ochronę w pomoce naukowe; pomoce te zostają własnością miasta. 4) Zatrudniony obecnie personel w ochronach pozostaje na stanowisku do dnia 1 lipca 1922 r.; dalsze pozostawienie uzależnia się od posiadania odpowiednich kwalifikacji przez wychowawczynie ochron, decyzję w tej mierze zastrzega sobie Wydział Oświaty i Kultury. Za nieodpowiednie zachowanie się personel wychowawczy może być zwolniony w każdej chwili. 5) Wydział Oświaty i Kultury przejmuje kierunek wychowawczy w tych ochronach, które w chwili obecnej odpowiadają warunkom higienicznym i czynią zadość wymaganiom pod innymi względami wychowawczymi”.

³¹ *Księga pamiątkowa...*, dz. cyt., s. 139.

³² APL, AmL, WOiK, sygn. 16804: Ochrony społeczne subsydiowane przez Zarząd miasta Łodzi 1922–1925, Uchwała nr 33, IV-te posiedzenie Delegacji WOiK w dn. 9 X 1923 r.; *Praca oświatowa samorządu*, DZML 1923, nr 52, s. 4.

kontroli M. Łabęcka zorganizowała więc, na początku 1924 roku, konferencję metodyczną, wspartą pokazem pomocy dydaktycznych, w której uczestniczyły ochroniarki i władze szkolne³³.

Jednak zasadniczy zwrot na gruncie łódzkiej edukacji przedszkolnej wiązał się z decyzją o otwarciu własnej, miejskiej placówki dla dzieci, oraz kolejnymi przedsięwzięciami ukierunkowanymi na organizowanie sieci instytucji całkowicie prowadzonych przez samorząd. Projekt ziścił się 1 marca 1924 r., kiedy magistrat otworzył w Łodzi pierwszą placówkę przedszkolną³⁴. W tymże roku powołano do istnienia jeszcze dwie takie instytucje, bowiem dążeniem Oddziału Szkolnictwa było „[...] stworzenie całego szeregu takich ochron–przedszkoli w różnych punktach miasta przede wszystkim zaś na jego krańcach”³⁵. Jak już wspomniano, peryferie miasta zasiedlone były przez ubogą ludność robotniczą, głównie narodowości polskiej, i to właśnie dzieciom z tych rodzin starano się zapewnić opiekę. W trzech ochronkach–przedszkolach znalazło wtedy miejsce ponad 200 dzieci w wieku 4–7 lat.

Prace w zakresie inicjowania nowych placówek trwały nadal, a podejmowały je kolejne władze miejskie. W latach 1926/1927 do pięciu miejskich ochronek–przedszkoli (11 oddziałów) uczęszczało 376 dzieci (183 dziewczynki i 193 chłopców), ale zdecydowanie więcej dzieci przebywało w 18 dotowanych przez miasto przedszkolach społecznych. Rok później liczba dzieci we wszystkich łódzkich placówkach przedszkolnych wynosiła 2028 (w siedmiu miejskich placówkach – 570, w osiemnastu społecznych – 1458). Po upływie dekady (1924–1934) Łódź posiadała 59 przedszkoli: do 13 miejskich placówek uczęszczało 825 dzieci, do 28 dotowanych społecznych 1 753, natomiast do 18 przedszkoli prywatnych 330 wychowanków³⁶. Z liczby 33 680 łódzkich dzieci w wieku przedszkolnym zaledwie 2908 (8,6%) uczęszczało do przedszkoli. Stan miejskich placówek przedszkolnych w latach 1924–1934 przedstawia tabela 2:

³³ *Ochrony–przedszkola*, DZMŁ 1924, nr 5, s. 12.

³⁴ *Ochrona–przedszkole*, DZMŁ 1924, nr 5, s. 13; *Oddział Szkolnictwa*, DZMŁ 1924, nr 32, s. 8; B. Szczepańska, *Działalność łódzkiego samorządu...*, dz. cyt., s. 120.

³⁵ *Oddział Szkolnictwa*, DZMŁ 1924, nr 32, s. 8; *Z Miejskich Ochron–Przedszkoli*, DZMŁ 1925, nr 50, s. 11; *Nowa ochrona–przedszkole*, DZMŁ 1928, nr 17, s. 284; *Otwarcie VI–ej Miejskiej Ochrony–Przedszkola*, DZMŁ 1928, nr 18, s. 300; *Dwa nowe przedszkola miejskie*, DZMŁ 1929, nr 50, s. 969; *Otwarcie 11–go Przedszkola Miejskiego*, DZMŁ 1930, nr 50, s. 904.

³⁶ J. Pawłowska, *Opieka nad dzieckiem w wieku przedszkolnym na terenie miasta Łodzi*, DZMŁ 1935, nr 10, s. 614–615. W tym okresie w Warszawie były 64 przedszkola (136 oddziałów). Placówki mieściły się w 6 gmachach własnych i 58 lokalach wynajętych. Ogólna liczba dzieci uczęszczających do przedszkoli (w wieku 3–7 lat) wynosiła 5 899 (chrześcijańskich: 5 218, żydowskich: 681; chłopców: 2 755, dziewcząt: 3 144). *Z życia miast. Przedszkola miejskie*, DZMŁ 1933, nr 45, s. 958.

Tabela 2. Miejskie ochrony–przedszkola w Łodzi w latach 1924–1934**Table 2.** City orphanages–nurseries in Łódź in the years 1924–1934

Lp.	Nazwa placówki przedszkolnej	Ulica	Rok założenia	Liczba oddziałów	Kierowniczka/wychowawczyni*
1.	I Miejska Ochrona –Przedszkole	Radwańska 42 (potem 54)	1924	2	Czesława Wiankowska
2.	II Miejska Ochrona –Przedszkole	Wacława 2/4 (potem 9)	1924	2	Maria Morawska
3.	III Miejska Ochrona –Przedszkole	Kilińskiego100 (potem Przejazd 39)	1924	3	Maria Wiśniewska
4.	IV Miejska Ochrona –Przedszkole	Srebrzyńska 17	1925	3	Wacława Zadębowska
5.	V Miejska Ochrona –Przedszkole	Wileńska 44 (potem Grodzieńska 3)	1925	2	Maria Grelusowa
6.	VI Miejska Ochrona –Przedszkole	Śląska 21	1928/29	2	Stefania Tucholska
7.	VII Miejska Ochrona–Przedszkole	Podmiejska 21	1928/29	3	Leontyna Dobrowolska
8.	VIII Miejska Ochrona–Przedszkole	Sierakowskiego 26 (potem Prusa 13)	1930	1 ¹	Irena Wentland
9.	IX Miejska Ochrona –Przedszkole	Cegielniana 25 (potem Śródmiejska 12)	1930	1 ²	Cyla Chirug
10.	X Miejska Ochrona–Przedszkole	Suwalska 16	1930	1	Sabina Borkowska
11.	XI Miejska Ochrona –Przedszkole	Limanowskiego 124	1930	2	Eugenia Włodarkówna
12.	XII. Miejska Ochrona–Przedszkole	Feliksa Perla 5 (potem Srebrzyńska 87)	1931	3 ³	Irena Słomczewska
13.	XIII Miejskie Przedszkole	Rokicińska 41	1934	2	Marta Banaszczyk-Jakubowska

¹ dla dzieci niemieckich; ² dla dzieci żydowskich; ³ w tym: 1 oddział popołudniowy

x – brak danych

* – w placówkach 1-oddziałowych wychowawczyni pełniła również rolę kierowniczką

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16802: Sprawozdania kwartalne przedszkoli miejskich 1929–1933; DZMŁ 1925, nr 16, s. 6; DZMŁ 1926, nr 22, s. 8; DZMŁ 1931, nr 35, s. 666; DZMŁ 1935, nr 1, s. 13; DZMŁ 1939, nr 1, s. 61.

Source: Developed by the author, based on: APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16802: Sprawozdania kwartalne przedszkoli miejskich 1929–1933; DZMŁ 1925, № 16, p. 6; DZMŁ 1926, № 22, p. 8; DZMŁ 1931, № 35, p. 666; DZMŁ 1935, № 1, p. 13; DZMŁ 1939, № 1, p. 61.

W latach trzydziestych XX wieku, odpowiadając na potrzeby żydowskiej i niemieckiej ludności robotniczej, władze miejskie podjęły decyzję o organizacji dwu przedszkoli. 1 lutego 1930 r. zainaugurowano działalność IX Miejskiej Ochrony–Przedszkola dla dzieci narodowości żydowskiej, a tydzień później – VIII Miejskiej Ochrony–Przedszkola dla dzieci narodowości niemieckiej³⁷. Uroczystość odbyła się w obecności przedstawicieli WOiK, miejskich radnych określonych ugrupowań politycznych, dzieci i ich rodziców³⁸. Nowe przedszkola zlokalizowano w wyremontowanych lokalach, a zajęcia w językach: jidysz i niemieckim prowadziły wychowawczynie z przygotowaniem pedagogicznym³⁹.

Następstwa kryzysu gospodarczego w latach trzydziestych XX wieku zahamowały rozwój sieci placówek przedszkolnych inicjowanych przez władze miejskie. Komplikacje związane z ówczesną sytuacją ekonomiczno-socjalną powiększały też zawirowania polityczno-ideowe⁴⁰ rozgrywające się w łonie łódzkiego samorządu⁴¹. Projekty, także w obszarze wychowania przedszkolnego, realizowano w tamtym okresie z dużymi trudnościami, kładąc nacisk na udzielanie wsparcia dzieciom i ich rodzinom w postaci dożywiania i opieki socjalnej. Należy wspomnieć, że przedszkola miejskie były bezpłatne i przyjmowano doń

³⁷ Rada Miejska wezwała Zarząd m. Łodzi do powołania tych placówek na swym posiedzeniu w lutym 1929, a więc rok wcześniej niż je zorganizowano. Zob.: *Nowa miejska placówka oświatowo-wychowawcza*, DZMŁ 1930, nr 6, s. 113; *Nowa miejska placówka oświatowo-wychowawcza*, DZMŁ 1930, nr 7, s. 128.

³⁸ J. Walicki, *Żydzi i Niemcy w samorządzie Łodzi lat 1917–1939*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi...*, dz. cyt., s. 361.

³⁹ *Prace samorządu łódzkiego na polu oświaty i kultury w okresie lat 1928–1931*, DZMŁ 1931, nr 35, s. 665–666.

⁴⁰ Konflikty między Polakami, Niemcami i Żydami w Łodzi powiększyły się po dojściu do władzy Hitlera. Dobrą ilustracją pogarszających się wówczas stosunków polsko-niemieckich w skali lokalnej były ograniczenia i ingerencje władz polskich dotyczące funkcjonowania szkół niemieckich w Łodzi. W tym samym czasie władze nie ograniczały działalności gminy żydowskiej, aczkolwiek niechętnie odnosiły się do ruchu syjonistycznego, jako sprzecznego z polską racją stanu. Por.: K.P. Woźniak, *Uwagi nad relacjami między społecznością polską a mniejszością niemiecką w Łodzi w latach 1918–1945. Stan i perspektywy badań. Egzemplifikacje*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. I, Łódź 2003, s. 201, 204–206; P. Samuś, *Łódź – mała ojczyzna Polaków, Niemców, Żydów*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi...*, dz. cyt., s. 157–159; J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mordwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań religijnych...*, dz. cyt., s. 12–13.

⁴¹ Jarosław Kita uważa, że polityczne oblicze międzywojennej Łodzi najlepiej obrazuje walka pomiędzy ugrupowaniami i partiami podczas kampanii wyborczych do parlamentu i Rady Miejskiej. Cechą charakterystyczną były odmienne zachowania polityków i działaczy samorządowych poszczególnych narodowości. Niemcy, w odróżnieniu od Polaków i Żydów, zajmowali podczas wyborów postawę skonsolidowaną i wystawiali najczęściej jedną listę wyborczą (wyjątkowo dwie listy narodowe). Ugrupowania polskie i żydowskie wystawiały kilka, a czasem nawet kilkanaście list wyborczych i tym samym podejmowały ze sobą ostrą walkę o wpływ wśród elektoratu. Por.: J. Kita, *Rozwój gospodarczy i społeczny Łodzi w XIX–XX wieku (do 1945 r.)*, [w:] S. Gała (red.), *Rola nauczycieli łódzkich...*, dz. cyt., s. 51; M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Wyd. Muzemu Historii Miasta Łodzi, Łódź 2001, s. 118–119.

dzieci bez względu na narodowość oraz wyznanie. Niemal wszystkie istniejące wtedy przedszkola w Łodzi dawały opiekę głównie dzieciom z rodzin robotniczych. W 1928 roku, spośród 2 028 dzieci uczęszczających do łódzkich przedszkoli – 970 miało rodziców robotników, 153 – bezrobotnych, 420 – rzemieślników, 174 – pracowników umysłowych, 78 – drobnych kupców, 57 – funkcjonariuszy wojska i policji, i 67 – różnych zawodów⁴².

W procesie organizacji i rozwoju placówek przedszkolnych w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej brano także pod uwagę znaczenie, jakie instytucje te odnosiły w zakresie działań wychowawczo-dydaktycznych. Właściwy kierunek pracy pedagogicznej w istniejących i zakładanych, ale także dotowanych ochronkach–przedszkolach, wytyczyli i kontynuowali reprezentanci WOiK. W 1928 roku powołano Referat Przedszkoli oraz utworzono stanowisko inspektorki (potem kierowniczk) wychowania przedszkolnego, którą to funkcję objęła, i do końca omawianego w artykule okresu piastowała Janina Pawłowska⁴³. To ona miała wpływ na prawidłową pracę opiekuńczą i wychowawczo-dydaktyczną w przedszkolach sektora miejskiego i społecznego, gdzie wdrażała idee „nowego wychowania”. Społeczny kierunek pracy tych instytucji wyznaczała przede wszystkim kompensacja braków w sferze opiekuńczo-wychowawczej i higieniczno-sanitarnej w stosunku do dziecka i jego rodziny⁴⁴.

Należy dodać, że przełom lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku to w pedagogice przedszkolnej okres kształtowania się teoretycznych podstaw oraz wyznaczania poziomu pracy pedagogicznej przedszkoli w oparciu o osiągnięcia psychologii rozwojowej oraz systemów Owidiusza Decroly’ego i Marii Montessori. Nowe koncepcje i systemy pedagogiczne osłabiały i wypierały panujący dotąd „frelizm”, niosły zmiany w metodyce przedszkolnej stawiając tym samym nowe wymagania w dziedzinie kształcenia wychowawczyń⁴⁵. Ówczesne idee i innowacyjne rozwiązania nie były obce J. Pawłowskiej, która swą wiedzę z zakresu wychowania przedszkolnego doskonaliła za granicą (Anglia, Belgia), natomiast w Łodzi organizowała z tego zakresu kursy dla wychowawczyń⁴⁶.

Pod stałym kierunkiem pedagogicznym J. Pawłowskiej były przedszkola miejskie oraz społeczne różnych wyznań i narodowości. Jak już odnotowano,

⁴² *Wychowanie przedszkolne w r. 1928–29*, DZMŁ 1929, nr 30, s. 566.

⁴³ APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16807: *Wychowanie przedszkolne (sprawy ogólne przedszkoli miejskich) 1927–1930; Inspekcja ochron-przedszkoli*, DZMŁ 1928, nr 14, s. 238. E. Łatacz, *Recepcja teorii pedagogicznej Marii Montessori w Polsce w latach 1918–1939*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 41; W. Leżańska, *Łódzkie pionierki wychowania przedszkolnego*, „Forum Edukacyjne” 2006, nr 3, s. 13–16.

⁴⁴ J. Pawłowska, *Opieka nad dzieckiem...*, dz. cyt., s. 613–618.

⁴⁵ W. Leżańska, *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 53.

⁴⁶ APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16807: *Wychowanie przedszkolne...*, J. Sosnowska, *Problemy oświaty, wychowania i opieki nad dzieckiem na łamach „Dziennika Zarządu miasta Łodzi” (1919–1939)*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 225–246.

pomoc placówkom społecznym ze strony magistratu polegała na wypłacaniu wychowawczynom comiesięcznych wynagrodzeń (za pośrednictwem WOiK), oraz na dożywianiu dzieci (dzięki WOS). Tabele 3 i 4 prezentują dane tych placówek, w odniesieniu do przełomu lat 1930/1931. W tym okresie WOiK oraz WOS dotował 18 takich instytucji, analiza materiału źródłowego pozwoliła jednak na odtworzenie danych kilkunastu z nich. Należy jeszcze wspomnieć, że w ówczesnej łódzkiej przedszkolnej przestrzeni edukacyjnej funkcjonowały również instytucje będące w posiadaniu prywatnych właścicieli, niepodlegające administracji miejskiej. Zebranie informacji dotyczącej ich pracy jest utrudnione, gdyż jednostki władz miasta nie prowadziły w tamtym okresie ich ewidencji, ani nie gromadziły danych⁴⁷.

Tabela 3. Ochrony–przedszkola sektora społecznego dotowane przez WOiK Zarządu Miasta Łodzi w roku szkolnym 1930/1931 (wynagrodzenia wychowawczyń)

Table 3. Orphanages–nurseries of the social sector subsidised by the WOiK of the Łódź City Government [Zarząd Miasta Łodzi] in the school year 1930/1931 (wages of the educators)

Lp.	Nazwa placówki przedszkolnej	Ulica	Liczba oddziałów	Liczba dzieci (chłopcy + dziewczęta)	Wychowawczynie
1.	I Ognisko–Przedszkole Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (RTPD)	Nowo-Targowa 31	1	37 (22 + 15)	Kazimiera Skrzypecka
2.	II Ognisko –Przedszkole RTPD	Rybna 2/4	1	35 (15 + 20)	Irena Majkowska
3.	III Ognisko –Przedszkole RTPD	Dolna 24	1	36 (20 + 16)	Maria Sarnecka
4.	IV Ognisko –Przedszkole RTPD	Rokicińska 54	1	33 (15 + 18)	Helena Kapuścińska
5.	V Ognisko –Przedszkole RTPD	Suwalska 1	1	35 (17 + 18)	Zofia Machalska
6.	VI Ognisko –Przedszkole RTPD	Juliusza 28	1	36 (12 + 14)	Helena Amanowicz
7.	Ochronka Towarzystwa Robotniczego „Nasze Wyzwolenie”	Łagiewnicka 25	2	60 (31 + 29)	F. Zylbersztajn, J. Klepacz

⁴⁷ W materiale archiwalnym odnaleziono jedynie nieprecyzyjny wykaz placówek prywatnych, który WOiK na wniosek Inspektora Szkolnego sporządził w lutym 1930 r. Było to m.in. Przedszkole Wesołkówny, Przedszkole Hildebrandówny, Przedszkole Kacnelson Nacha, Przedszkole O. Weigelta, Przedszkole Jasińskiej Z., Przedszkole Marchew Lipsztajn, Przedszkole Paszkówny. APL, AmL, WOiK, sygn. 16808: Ochrony subsydiowane przez miasto..., Wykaz przedszkoli społecznych i prywatnych na terenie m. Łodzi w r. 1929/30, k. 32–34.

cd. Tabeli 3.

8.	Przedszkole Stowarzyszenia Kobiet Pracujących Samodzielnie „Przezorność”	Lokatorska 12	3	108 (55 + 53)	Maria Grudzińska
9.	Przedszkole–Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego	Smugowa 4	3	105 (14 + 91)	Rena Abramsonówna
10.	Ochronka Zjednoczenia Szkół Żydowskich	Suwalska 11	1	35 (16 + 19)	Rachela Sobot-Walachowa
11.	Przedszkole Parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	Drewnowska 72	4	160 (85 + 75)	Jadwiga Pelczanka
12.	Przedszkole Parafii Matki Boskiej Zwycięskiej im. Księdza Karola Szmidla	Kopernika 43	3	100 (45 + 55)	Siostry Służebniczki NMP
13.	Przedszkole Parafii św. Anny	Wacława 2/4	2	77 (39 + 38)	x
14.	III Ochrona–Przedszkole Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności	Wysoka 28	3	122 (56 + 66)	Zofia Czechowska

x brak danych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18379: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930; sygn. 18382: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1931.

Source: Developed by the author, based on: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18379: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930; sygn. 18382: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1931.

Liczba personelu pedagogicznego w ochronach społecznych (podobnie zresztą, jak w miejskich) zależała od liczby dzieci i oddziałów, niemniej kandydatkę na stanowisko wychowawczyni każdorazowo zatwierdzał WOiK. Przy większym stanie liczbowym ochraniarek, jak w przypadku placówki należącej do Parafii Wniebowzięcia NMP przy ul. Drewnowskiej 72, z kasy miejskiej wypłacano wynagrodzenie połowie kadry, czyli dwóm wychowawczyniom (była to miesięczna kwota rządu 363,73 zł)⁴⁸. W przedszkolach społecznych zatrudniano też tzw. personel służbowy (woźne, służące, kucharki, stróżów, stróżki, dozorów). Organy prowadzące przedszkola dotowane przez miasto zobligowane były do sporządzania, na potrzeby WOiK oraz WOS, comiesięcznych i rocznych sprawozdań (ewidencja dzieci, personelu, rozliczenia dotacji). Ewentualne kwe-

⁴⁸ APŁ, AmŁ, Wydział Opieki Społecznej (WOS), sygn. 18379: Sprawozdania miesięczne...

stie niewłaściwej organizacji pracy w tych instytucjach władze miasta rozwiązywały w porozumieniu z ich zarządami⁴⁹.

Wychowankami przedszkoli miejskich i społecznych były dzieci w wieku 4–6 lat. Przeciętna liczebność oddziału przedszkolnego wynosiła 30–35 dzieci. W placówkach miasta pierwszeństwo przyjęcia miały sieroty, następnie dzieci z rodzin ubogich i bez zatrudnienia, dalej dzieci obojga rodziców pracujących poza domem oraz dzieci, których w poprzednim roku nie przyjęto z powodu braku miejsc. W nowo otwieranych instytucjach miejskich uwzględniano jeszcze jeden czynnik – pierwszeństwo miały dzieci starsze, głównie sześciolatek, bowiem zamierzeniem władz oświatowych było to, aby „działwa przed rozpoczęciem systematycznej nauki w szkole powszechnej przeszła przez przygotowawczą pracę przedszkola”⁵⁰. Kwestia przyjęć dzieci do placówek społecznych leżała w gestii ich zarządów. Analiza materiału źródłowego pozwala na konkluzję, że pierwszeństwo miały w nich, oprócz dzieci starszych, także sieroty i półsieroty.

Jak już pisano, działalność wychowawczo-dydaktyczna łódzkich przedszkoli dzięki nowej myśli pedagogicznej i rozwiązaniom metodycznym ulegała zmianom. Zgodnie z koncepcją wspierania dziecka w jego indywidualnym rozwoju, zaproponowaną przez M. Montessori, plan dnia w przedszkolach miejskich uwzględniał możliwości, potrzeby i zainteresowania wychowanków. Sale dla dzieci stopniowo wyposażano w materiał rozwojowy, głównie kształcący zmysły⁵¹. W miesiącach letnich zajęcia i odpoczynek dzieci odbywał się w przedszkolnych ogródkach.

Warto w tym miejscu zrekonstruować przebieg dnia w IX Miejskiej Ochroń-Przedszkolu, przeznaczonej dla 35 dzieci żydowskich, przedstawiony w szczegółowy sposób (w formie sprawozdania) przez kierowniczkę i wychowawczynię – Cylę Chirug: „Dzieci schodzą się od 9 do 9.30., kładą fartuszki, oznaczają swoją obecność na liście obecności prowadzonej przez nie same. Po-

⁴⁹ Jako przykład służyć może pismo skierowane przez przewodniczącego WOiK do Zarządu Koła Bałuckiego Polskiej Macierzy Szkolnej, w którym czytamy: „Dnia 12 II [1931] inspektorka wychowania przedszkolnego stwierdziła podczas swej wizytacji, że w Przedszkolu Polskiej Macierzy Szkolnej zajęcia dzieci odbywają się tylko w jednym pokoju, drugi stoi bezużytecznie, ponieważ piec zepsuł się i dotąd nie został naprawiony. Powyższe wpływa b. ujemnie na pracę dzieci i ich frekwencję, która ostatnio znacznie się obniżyła (obecnych 19-ro dzieci w II oddziale i 20 w I-szym). [...] Zaznaczamy, że w poszczególnych oddziałach powinno być zapisane po 30 dzieci, wskazaniem jest by część dzieci najbiedniejszych była zwolniona z opłaty. Biblioteka, która mieści się na półkach w kuchence przedszkola powinna być również zlikwidowana, gdyż jest rozsądnikiem kurzu i zabiera dużo miejsca. Wydział nie otrzymał dotąd sprawozdania Zarządu Przedszkola za rok ubiegły”. APL, AmŁ, WOiK, sygn. 16808: Ochrony subsydiowana..., Pismo z dnia 27 II 1931 r., k. 115.

⁵⁰ *Wychowanie...*, dz. cyt., DZMŁ 1929, nr 41, s. 734.

⁵¹ APL, AmŁ, WOiK, s.a. 16807: Wychowanie przedszkolne... W lutym 1930 r. zakupiono: „[...] komplet materiału dydaktycznego Montessori, laski do ćwiczeń, sześcianno do ćwiczeń wielkości, tabliczki do ćwiczeń ciężkości, prostopadłościanny do ćwiczeń spostrzegania, ramki, układanki, mozaiki geometryczne, obrazki do ćwiczeń mowy, gry do rozróżniania kształtów i barw, gry do rozwoju myślenia, domino barwne, domino sylwetkowe, 3 tuziny ołówków”.

tem następuje rozmowa z dziećmi na tematy podane przez dzieci lub też nasunięte przez wychowawczynię. Po rozmowach dzieci dostają prace dostosowane do rozmów lub też dowolne, w tym czasie ćwiczą też na pomocach Montessori. Mycie rąk wraz ze śniadaniem trwa do godz. 12 po południu. Po śniadaniu wszystkie dzieci odpoczywają pół godziny. Od 12.30 do godz. 2 po południu trwają zabawy ze śpiewem, w tym też czasie mają dzieci ćwiczenie zmysłów (jak np. dotyku, słuchu, wzroku, orientacji, pamięci) i ćwiczenia arytmetyczne. Czasem są opowiadania, czytanki lub wierszyki. Dzieci mają też różne zabawki: lalki, piłki, lejce, klocki, inne. Przy zabawach grupują się dowolnie, organizują też samodzielnie różne zabawy. Przy wszystkich zajęciach uwzględniana jest indywidualność każdego dziecka. O godz. 2 po południu dzieci rozchodzą się do domów”⁵².

W przedszkolach społecznych rodzaj i formy zajęć dydaktyczno-wychowawczych, jak wynika z materiału archiwalnego, zbliżone były do zajęć prowadzonych w placówkach miasta, a w sprawozdaniach kierowanych do WOS odnotowywano je następująco: „zajęcia według programu przedszkoli” (Przedszkola RTPD); „pogadanki, opowiadania, ćwiczenia zmysłów, rysunki, wycinanki, naklejanki, gry, zabawy” (Przedszkole Stowarzyszenia Kobiet Pracujących Samodzielnie „Przezorność”); „zajęcia systemem Montessorii i Decroly’ego (Przedszkole–Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego); „pogadanki, opowiadania ćwiczenia rytmiczno-plastyczne, gry i zabawy, wyszywanki, przeplatanie rysunek, modelowanie” (Przedszkole Parafii Wniebowzięcia NMP); „pogadanki, śpiewy, marsze, przechadzki, zabawy dowolne” (Przedszkole Parafii Matki Boskiej Zwycięskiej im. Ks. Karola Szmidla); „wychowanie przedszkolne” (Ochronki Towarzystwa Robotniczego „Nasze Wyzwolenie”), „zabawy, marsze, śpiewy, gimnastyka, pogadanki, zajęcia freblowskie” (Ochronka Zjednoczenia Szkół Żydowskich)⁵³. Jak widać, praca pedagogiczna tych placówek nie odbiegała od wytyczonych wówczas kierunków w dziedzinie wychowania przedszkolnego, co niewątpliwie było zasługą inspektorki WOiK – J. Pawłowskiej.

Na uznanie może zasługiwać współpraca przedszkoli miejskich ze społecznymi na płaszczyźnie organizacji uroczystości przedszkolnych. Przykładem może być wspólne świętowanie Dnia Dziecka w 1931 roku przez wychowanków z VII Miejskiej Ochrony–Przedszkola i Przedszkola Stowarzyszenia Kobiet Pracujących Samodzielnie „Przezorność” (*notabene* prowadziły je bezhabitowe siostry zakonne⁵⁴). W tym dniu starsze dzieci pojechały do kina, a młodsze uczestniczyły w zabawie oraz oglądały bajkę pt. *Leśna królowna*, którą wyświetlano w jednej z powszechnych szkół żeńskich⁵⁵.

⁵² APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16802: Sprawozdania kwartalne..., k. 39.

⁵³ APŁ, AmŁ, WOS, s.a. 18379: Sprawozdania miesięczne..., k. 1–34.

⁵⁴ P. Zwoliński, *Działalność społeczno-dobroczynna Kościoła łódzkiego w okresie międzywojennym*, Archidiecezjalne Wyd. Łódzkie, Łódź 2006, s. 266–271.

⁵⁵ APŁ, AmŁ, WOiK, s.a. 16802: Sprawozdania kwartalne..., k. 103.

Tabela 4. Ochrony–przedszkola społeczne dotowane przez WOS Zarządu Miasta Łodzi w roku szkolnym 1930/1931 (obiady dla dzieci)

Table 4. Social orphanages–nurseries subsidised by the WOS of the Łódź City Government [Zarząd Miasta Łodzi] in the school year 1930/1931 (dinners for children)

Lp.	Nazwa placówki przedszkolnej	Ulica	Osoba kierująca
1.	Ognisko–Przedszkole RTPD	Kilińskiego 49	x
2.	Ochronka Towarzystwa Robotniczego „Nasze Wyzwolenie”	Łagiewnicka 25	x
3.	Przedszkole Stowarzyszenia Kobiet Pracujących Samodzielnie „Przezorność”	Lokatorska 12	K. Gogolewska
4.	III Ochrona–Przedszkole Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności	Wysoka 28	Z. Czechowska
5.	Ochronka im. św. Stanisława Kostki	Czerwona 6	s. Antonina Łozińska
6.	Przedszkole Parafii Matki Boskiej Zwycięskiej im. Księdza Karola Szmidla	Kopernika 43	J. Podgórska
7.	Przedszkole Parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	Drewnowska 72	H. Lane
8.	Przedszkole Parafii św. Anny	Wacława 2/4	x
9.	Przedszkole Parafii św. Piotra i Pawła	Nawrot 4	x
10.	Przedszkole Parafii św. Kazimierza	Kazimierza 6	x
11.	Ochronka Bałucka	Franciszkańska 85	M. Giebel
12.	Ochronka im. J. Szurka	Plac Kościelny 4	P. Garfinkel
13.	Przedszkole–Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego	Smugowa 4	R. Rubin
14.	Ochronka Zjednoczenia Szkół Żydowskich	Suwalska 11	R. Sobot- -Walachowa
15.	Przedszkole Parafii Ewangelicko- -Augsburskiej	Północna 40	W. Frochlich
16.	Przedszkole Parafii Ewangelicko- -Augsburskiej	Sierakowskiego 3	pastor Gustaw Schedler
17.	Przedszkole Parafii Mariawickiej	Franciszkańska 27	W. Wierzchowski

x – brak danych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APL, AmŁ, WOS, sygn. 18379–18385: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930–1931.

Source: Developed by the author, based on: APL, AmŁ, WOS, sygn. 18379–18385: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930–1931.

Praca wychowawczo-dydaktyczna w łódzkich placówkach przedszkolnych miejskich i społecznych, zwłaszcza od lat trzydziestych XX wieku, była istotną częścią procesu wychowawczego, ale duże znaczenie przypisywano funkcjom

opiekuńczym tych instytucji. Jednak opieka w tym okresie miała nieco odmienny charakter niż bezpośrednio po I wojnie. Dzieciom starano się stworzyć optymalne warunki rozwoju fizycznego, umysłowego i zdrowotnego, zachęcano do dbałości o higienę, ale przede wszystkim zapewniano ciepły posiłek. Dzięki kwotom przekazywanym przez WOS, Urząd Wojewódzki, Fundusz Pracy i Opieki Rodzicielskie, przez cały okres międzywojenny dzieci dożywiano⁵⁶. Otrzymywały one początkowo mleko i bułkę, a w latach kryzysu ekonomicznego na terenie przedszkoli gotowano ciepłe posiłki. Czuwano również nad stanem zdrowotnym dzieci, poddając je pod opiekę higienistek i organizując szczepienia. Wychowankowie rekrutujący się z rodzin bezrobotnych pili tran, a w miesiącach zimowych spożywali w większych ilościach cukier, tłuszcze, owoce i surowe jarzyny w postaci surówek. W okresie letnim dzieciom ubogim organizowano możliwość pobytu na koloniach poza miastem lub na półkoloniach w łódzkich parkach miejskich.

Na podstawie materiałów źródłowych (sprawozdań) można zrekonstruować rodzaj i skład posiłków w przedszkolach społecznych. Dla przykładu, Przedszkola Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Przedszkole Parafii św. Anny w roku szkolnym 1930/1931 organizowały tylko jeden posiłek dziennie w postaci bułki, mleka i cukru. Również jeden posiłek, ale w formie obiadu podawano dzieciom w Przedszkolu-Schronisku dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego. Było to 3/4 litra zupy (krupnik, fasolowa, grochówka z kluskami, kaszą lub ryżem, kartofle z barszczem) z kawałkiem chleba, raz w tygodniu – mięso i jarzyna (wyżywienie 1 dziecka wynosiło 19 groszy, ogólny koszt pobytu w placówce – 1 zł, a od dziecka pobierano 6 groszy)⁵⁷. Dwa razy w ciągu dnia dokarmiano dzieci z Przedszkola Parafii Matki Boskiej Zwycięskiej im. Ks. Karola Szmidla (śniadanie: herbata z mlekiem, cukier i chleb; obiad: zupa – ryż, manna z mlekiem, krupnik ze słoniną, fasolowa) z chlebem (wyżywienie dziecka kosztowało 20 groszy) oraz wychowanków Ochronki Towarzystwa Robotniczego „Nasze Wyzwolenie”, którzy na śniadanie otrzymywali herbatę lub kakao i pieczywo, a na obiad zupę i 2 razy w tygodniu mięso (za wyżywienie pobierano od dziecka 10 groszy)⁵⁸. Na przygotowanie posiłków, początkowo władze miasta wydawały zarządom instytucji produkty spożywcze, natomiast w latach 1930–1932 jako formę pomocy przyjęto wypłatę ekwiwalentu pieniężnego, który przeznaczano na zakup i przygotowanie posiłków⁵⁹. Pomimo trudnej sytuacji ekonomicznej

⁵⁶ *Samorząd m. Łodzi...*, dz. cyt., s. 95.

⁵⁷ APL, AmŁ, WOS, s.a. 18379: Sprawozdania miesięczne..., k. 1–34.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18380–18385: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930–1932. Przykładem wsparcia przez miasto instytucji społecznych może być decyzja WOS podjęta w marcu 1930 r., kiedy w związku z nowym rokiem budżetowym przyznano, m.in. placówkom należącym do społeczności mariawickiej subsydium pieniężne w wysokości: 240 zł na utrzymanie czwórki dzieci w internacie, 1 278 zł dla 16 niemowląt w żłobku, 1 140 zł na pobyt 19 osób

miasta w okresie światowego kryzysu gospodarczego, łódzkie władze nie zaprzestały udzielania pomocy materialnej dzieciom z przedszkoli społecznych, chociaż decyzje, co do cofnięcia dotacji były przedmiotem debat nad budżetem miasta podczas posiedzeń magistratu w początkach 1932 r.⁶⁰

Koncepcje łódzkich władz samorządowych (bo to one wytyczały standardy) w dziedzinie rozwoju wychowania przedszkolnego miały także zasięg pozalokalny, czego przykładem może być czynny udział inspektorki WOiK J. Pawłowskiej w konferencji i wystawie pt. „Opieka nad dzieckiem i młodzieżą w Łodzi i w województwie łódzkim” (zorganizowanej w październiku 1935 r. w związku ze Zjazdem Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego oraz Zjazdem Mikrobiologów i Epidemiologów Polskich)⁶¹, a także jej uczestnictwo w Pierwszym Ogólnopolskim Kongresie Dziecka, który pod hasłem „Szczęśliwe dzieci – mocna Polska” odbył się w Warszawie, 2–4 października 1938 r.⁶² Wśród zagadnień poruszanych przez uczestników Kongresu, a związanych głównie z potrzebą zapewnienia dzieciom właściwej opieki, znalazła się problematyka wychowania przedszkolnego. Wskazywano na potrzebę udostępnienia przedszkoli dla wszystkich dzieci, głównie poprzez rozwój sieci przedszkoli bezpłatnych, zorganizowanej równoległe do sieci szkół powszechnych, wnioskowano także o tworzenie przedszkoli dla dzieci polskich poza granicami kraju.

Niniejszy szkic omawia problematykę wychowania przedszkolnego w Łodzi doby międzywojennej. Miasto w tym okresie było konglomeratem wyznaniowym, narodowym i językowym, a namacalnym znakiem współistnienia kul-

w domu starców i 90 zł na dożywianie dzieci w ochronce. Tamże, sygn. 18384: Sprawozdania..., k. 105 i 106.

⁶⁰ *Exposé budżetowe prezydenta B. Ziemięckiego*, DZMŁ 1932, nr 6, s. 72. W *exposé* czytamy: „W dziedzinie zdrowia publicznego i opieki społecznej staje samorząd wobec zadania najtrudniejszego w sytuacji wprost tragicznej. Kryzys ekonomiczny i wynikające z niego bezrobocie każe samorządowi zwiększać wydatnie kwoty łożone na te cele. Na przeszkodzie jednak staje fakt z tegoż kryzysu wynikający – zmniejszenie się wpływów w sposób nieubłagany zmusza do redukcji wydatków. W dziale oświaty i kultury Magistrat projektował zniesienie subsydium dla ochron społecznych, wyrażające się w opłaceniu wychowawców i wychowawczyń. Wychodziliśmy z założenia, iż skoro Magistrat z trudem spełnić może swoje bezpośrednie obowiązki, inne instytucje społeczne winny same się uporać z zadaniami, których się podjęły, chodziło tu o poważną kwotę 55 tys. zł. Komisja Budżetowa nie podzieliła zdania Magistratu i kwotę tę wstawiła dodatkowo do budżetu”.

⁶¹ J. Pawłowska, *Opieka nad dzieckiem...*, dz. cyt., s. 613–618.

⁶² J. Pawłowska, *I Ogólnopolski Kongres Dziecka w Warszawie*, DZMŁ 1938, nr 10, s. 975–977; W. Jamrozek, *Ogólnopolski Kongres Dziecka z 1938 roku – niedoceniane wydarzenie pedagogiczne Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1, s. 63–69; L. Albański, *Reformy systemu opieki nad dzieckiem – tradycje i współczesność*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Reformy edukacyjne w Polsce...*, dz. cyt., s. 125–126.

tur stały się chociażby świątynie: katolickie, ewangelickie, prawosławne, mariawickie, baptyistów, kalwinów, wolnych reformatów, braci morawskich, także synagogi i domy modlitwy. W tak zróżnicowanym kulturowo mieście niełatwo było zaspokoić potrzeby wszystkich mieszkańców, a na czoło – w mieście przemysłowym o nasilonym procencie ludności robotniczej – wysuwały się potrzeby natury socjalnej i opiekuńczej. Zaspokojenie potrzeb w tej sferze życia stało się głównym zadaniem w polityce społecznej miasta tego okresu. Powstawały instytucje pomocowe dla dorosłych i dzieci, chociaż w latach światowego kryzysu gospodarczego inicjatywy w tym zakresie straciły impet. Instytucje wychowania przedszkolnego, bezpośrednio po I wojnie światowej traktowano jako miejsca opieki i pomocy socjalnej względem dziecka i jego rodziny. W ciągu kolejnego dziesięciolecia zmienił się ich status, stały się miejscem wychowania i aktywności edukacyjnej dla uczęszczających doń dzieci. Łódzkie placówki przedszkolne tamtego okresu to instytucje powoływane i prowadzone przez organizacje społeczne różnych wyznań oraz zakładane przez władze lokalne. Dwutorowość działań prowadzonych w tym zakresie przyczyniła się do objęcia opieką, wychowaniem i edukacją większej liczby dzieci w wieku przedszkolnym.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Miasta Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury:
sygn. 16802: Sprawozdania kwartalne przedszkoli miejskich 1929–1933;
sygn. 16804: Ochrony społeczne subsydiowane przez Zarząd miasta Łodzi 1922–1925;
sygn. 16807: Wychowanie przedszkolne (sprawy ogólne przedszkoli) 1927–1930;
sygn. 16808: Ochrony subsydiowane przez miasto 1930–1932;
sygn. 18519: Sprawozdania Łódzkiej Miejscowej Rady Opiekuńczej 1917;
sygn. 18379: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930;
sygn. 18382: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1931;
sygn. 18385: Sprawozdania miesięczne ochron publicznych 1930–1931.
- Albański L., *Reformy systemu opieki nad dzieckiem – tradycje i współczesność*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Reformy edukacyjne w Polsce. Tradycje i współczesność*, WSE-H, Skierniewice 2001.
- Bandurka M., *Narodziny województwa łódzkiego*, [w:] K. Badziak, J. Szymczak (red.), *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi, Łódź 1993.
- Budziarek M., *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Wyd. Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź 1998.
- Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” 1919, nr 2.
- Dwa nowe przedszkola miejskie*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1929, nr 50.
- Dzieciuchowicz J., Klima E., Mordwa S., Retkiewicz W., *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.

- Expose budżetowe prezydenta B. Ziemięckiego*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1932, nr 6.
- Goerne A., *Z zakresu statystyki m. Łodzi. Informator z kalendarzem na rok 1919*, Magistrat m. Łodzi, Łódź [b.r.w.].
- Jamrożek W., *Kongresy pedagogiczne w rozwoju myśli i praktyki edukacyjnej w II Rzeczypospolitej*, [w:] K. Jakubiak, T. Maliszewski (red.), *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2011.
- Jamrożek W., *Ogólnopolski Kongres Dziecka z 1938 roku – niedoceniane wydarzenie pedagogiczne Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1.
- Jamrożek W., *Praktyka i myśl edukacyjna Drugiej Rzeczypospolitej – w 90 rocznicę odzyskania niepodległości*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2008, nr 24.
- Janczak J. K., *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991.
- Jaskulski M., *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Wyd. Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź 2001.
- Kępski Cz., *Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności (1815–1952)*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990.
- Kępski Cz., *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1993.
- Kita J., *Rozwój gospodarczy i społeczny Łodzi w XIX–XX wieku (do 1945 r.)*, [w:] S. Gala (red.), *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1998.
- Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929*, Magistrat Łódzki, Łódź 1930.
- Leżańska W., *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998.
- Leżańska W., *Łódzkie pionierki wychowania przedszkolnego*, „Forum Edukacyjne” 2006, nr 3.
- Leżańska W., *Wychowanie przedszkolne w reformach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] I. Michalska, G. Michalski, (red.), *Reformy edukacyjne w Polsce. Tradycje i współczesność*, WSE-H, Skierniewice 2001.
- Lipiec W., *Kultura i oświata w Łodzi w okresie międzywojennym*, Wyd. Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa”, Łódź 1973.
- Łatacz E., *Recepcja teorii pedagogicznej Marii Montessori w Polsce w latach 1918–1939*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2002.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1830*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2010.
- Miąso J. (red.), *Historia wychowania: wiek XX*, t. 1, PWN, Warszawa 1980.
- Mrocza L., *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Wyd. Ibidem, Łódź 1997.
- Nartonowicz-Kot M., *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919–1939*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Historica, Łódź 1985.

- Nowa miejska placówka oświatowo-wychowawcza*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1930, nr 6.
- Nowa miejska placówka oświatowo-wychowawcza*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1930, nr 7.
- Nowa ochrona-przedszkole*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1928, nr 17.
- O szkołę polską. Pierwszy ogólnopolski wielki Zjazd nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie*, Książnica Polska. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1920.
- Ochrona-przedszkole*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1924, nr 5.
- Ochrony-przedszkola*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1924, nr 5.
- Oddział Szkolnictwa*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1924, nr 32.
- Otwarcie 11-go Przedszkola Miejskiego*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1930, nr 50.
- Otwarcie VI-ej Miejskiej Ochrony-Przedszkola*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1928, nr 18.
- Pawłowska J., *I Ogólnopolski Kongres Dziecka w Warszawie*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1938, nr 10.
- Pawłowska J., *Opieka nad dzieckiem w wieku przedszkolnym na terenie miasta Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1935, nr 10.
- Praca oświatowa samorządu*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1923, nr 52.
- Prace samorządu łódzkiego na polu oświaty i kultury w okresie lat 1928–1931*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1931, nr 35.
- Puś W., *Warunki i czynniki rozwoju Łodzi (1820–1939)*, [w:] W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991.
- Puś W., *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- Pytlas S., *Struktura społeczności łódzkiej w XIX–XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] S. Gala (red.), *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1998.
- Retkiewicz W., *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
- Rosset E., *Rozwój ludnościowy i terytorialny m. Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1927, nr 2.
- Rzepakowski A., *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Wyd. Ibidem, Łódź 2008.
- Samorząd miasta Łodzi w latach 1933–1937. Sprawozdanie z działalności Zarządu Miejskiego w Łodzi*, Łódź 1938.
- Samuś P., *Łódź – mała ojczyzna Polaków, Niemców, Żydów*, [w:] Tenże (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Wyd. Ibidem, Łódź 1997.
- Smolik P., *Dziesięć lat działalności oświatowej i kulturalnej Samorządu Łódzkiego*, „Drukarnia Polska” L. Mazurkiewicz i S-ka, Łódź 1929.
- Sosnowska J., *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.
- Sosnowska J., *Problemy oświaty, wychowania i opieki nad dzieckiem na łamach „Dziennika Zarządu miasta Łodzi” (1919–1939)*, [w:] I. Michalska, G. Michalski,

- red., *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Sosnowska J., *Wydział Oświaty i Kultury Zarządu miasta Łodzi w upowszechnianiu edukacji dziecka w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Kultura i Wychowanie” 2013, nr 5.
- Syrek W., *Elementy demografii*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1980.
- Szczepańska B., *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919–1939*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Szkoły powszechne*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1923, nr 15.
- Tomaszewicz A., *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.
- Tomaszewski J., *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1993.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1932, nr 38, poz. 389.
- Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1923, nr 92, poz. 726.
- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1922, nr 18, poz. 144.
- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1922, nr 18, poz. 143.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, nr 44, poz. 267.
- Wachowska B., *Życie polityczne Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Biblioteczka Wiedzy o Łodzi, Łódź 1973.
- Walasek S. (red.), *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2008.
- Walicki J., *Żydzi i Niemcy w samorządzie Łodzi lat 1917–1939*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Wyd. Ibidem, Łódź 1997.
- Woźniak K.P., *Uwagi nad relacjami między społecznością polską a mniejszością niemiecką w Łodzi w latach 1918–1945. Stan i perspektywy badań. Egzemplifikacje*, w: „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. I, Uniwersytet Łódzi, Łódź 2003.
- Wróbel M., *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918–1939*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967.
- Wychowanie przedszkolne w r. 1928–29*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1929, nr 30.
- Z Komisji Powszechnego Nauczania*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1919, nr 2.
- Z Miejskich Ochron-Przedszkoli*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1925, nr 50.
- Z życia miast. Przedszkola miejskie*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1933, nr 45.
- Zwoliński P., *Działalność społeczno-dobroczynna Kościoła łódzkiego w okresie międzywojennym*, Archidiecezjalne Wyd. Łódzkie, Łódź 2006.